

Csata Zsombor

A vállalkozói potenciál területi eltéréseinek társadalmi magyarázatai Erdély rurális térségeiben - megjelenés alatt, Korunk 2006 június -

1. Bevezető

A kis- és középvállalkozások rendszerváltás utáni elterjedése a kelet-közép európai gazdaságszociológiai elemzések egyik központi kérdése és az elmúlt közel húsz évben folyamatosan napirenden van. A szociológiai vizsgálódás szempontjából a kérdés nem annyira a gazdasági implikációi miatt érdekes – bár kétségkívül a gazdasági életképesség egyik markáns mutatójaként is jelen van – sokkal inkább azokon a vonatkozásokon van a hangsúly, amelyek a kis- és középvállalkozások alapításának és működtetésének társadalmi feltételeit helyezik előtérbe. Ez a kutatói hagyomány a rurális térségek vállalkozói magatartásának vizsgálatában még inkább kitapintható és ahhoz – a leginkább Polányihoz (1994) kapcsolható – premisszához kapcsolódik, miszerint a gazdasági intézmények működésének társadalmi meghatározottsága („beágyazottsága”) a tradicionális, premodern társadalmi struktúrákban erőteljesebb. Bár ez az álláspont különösen az új gazdaságszociológia¹ oldaláról árnyalásra szorul, a falusi vállalkozásokkal kapcsolatos korábbi empirikus megfigyeléseink alapján (Csata 2005) célszerűnek látszik nekünk is ebből a premisszából kiindulni. Azt feltételezzük tehát, hogy a vállalkozások elterjedését és általában véve a gazdaság fejlettségét az erdélyi falvakban jobban meghatározzák a helyi társadalmi erőforrások, a helyi kultúra – néha gazdasági racionalitást mellőző – partikuláris jellegzetességei, általában véve pedig a gazdasági folyamatok mélyebb társadalmi beágyazottságáról beszélhetünk.

Ez különösen érvényes a romániai rendszerváltást közvetlenül követő időszakra, amikor a gazdaság sikertelen szocialista modernizációs kísérlete után a falvak jelentős hányadában ún. refeudalizációs folyamatok indultak el, amelyek a technológia és a munkaszervezés tekintetében egyaránt az 1945 előtti gazdaságirányítási megoldásokhoz nyúlnak vissza. Szociológiai értelemben ez leginkább a hagyományos agrárgazdálkodáshoz kapcsolódó társadalomszerveződési mintázatok részleges újraeledését jelenti. Azt is feltételezzük ugyanakkor, hogy ez a folyamat differenciáltan megy végbe: a rendelkezésre álló természeti, gazdasági, kulturális és intézményi erőforrások függvényében akár az azonos néprajzi-történelmi régióhoz tartozó falvak is jelentős eltéréseket mutathatnak abban, ahogyan a boldogulás hagyományos, vagy újszerű, innovatív módozatait alkalmazzák.

Ebben a kontextusban a magánvállalkozások létrehozása a rendszerváltást követően kétségkívül egy társadalmi innovációnak minősül. (Sandu 1998) 1989 után ugyanis a romániai kis- és középvállalkozóknak a közép-európai társaikéhoz hasonló, ám intenzitásában erőteljesebb nehézségeket kellett leküzdeniük. Ezek közül a két legfontosabb kétségkívül a *tőkehiány* és a vállalkozások működését szabályozó *bizonytalan jogi környezet* volt.

¹ Granovetter szerint például a beágyazottság mértéke a prekapitalista társadalmakban alacsonyabb, a piacgazdaságokban viszont magasabb, mint ahogy azt Polányi szubsztantív antropológiája sugallja. Felfogásában a gazdaság társadalmi beágyazottságának mértéke nem változik meg alapvetően a kapitalizmus kialakulásával. (Szántó 1994)

A *tőkehiány* pótlására meglehetősen kevés alternatíva állt rendelkezésre közvetlenül a rendszerváltás után. A kis- és középvállalkozások tulajdonosai a privatizációban nem vettek részt (Czakó et al 1993), a bankkölcsönök feltételei teljesíthetetlenek voltak. Mivel a rendszerváltást megelőzően lehetetlen volt a tőkefelhalmozás, a vállalkozások indításában és működtetésében a kapcsolati tőke szerepe értékelődik fel. A kapcsolati tőke elérhetővé teszi a hiányzó egyéb erőforrásokat, az indulótőke előteremtésében tehát a rokoni, szomszédi, munkahelyi kapcsolatok kiemelt szerepet kapnak. (Kuczi 1996, 2000) Joggal nevezi Sandu (1998) a rendszerváltás utáni kis- és középvállalkozókat a schumpeteri értelemben innovátoroknak, akik elsősorban a „felhalmozott hálózati tőkemennyiség” kreatív kombinálásában és újszerű működtetésében tűnnek ki. Azok a vállalkozók lehettek sikeresek tehát, akik kiterjedt kapcsolathálójukat innovatív módon sikerült a tőkehiány pótlásának szolgálatába állítani.

A jogérvényesítés lehetőségének, a *jobbiztonságnak a hiánya* szintén a személyes kapcsolatokkal való kényszerhelyettesítés gyakorlatát, a kapcsolathálózatok felértékelődését hozta magával. (Tóth 2003:142) Általános a bizalmatlanság a kormányzattal, az állammal, a magánszféra új intézményeivel (különösen a bankokkal) szemben. A gazdaságban látványosan szaporodó deviáns jelenségek (piramisjátékok, állami vagyon magántulajdonba való látványos kijátszása) további forrásai a bizalom csökkenésének, általánossá válik a gazdasági fegyelem hiánya és a korrupció. Ilyen feltételek mellett általánosan elterjedt az a nézet, hogy vállalkozni nem tisztességes, deviáns cselekvés, „ügyeskedés”, nem becsületes munka. Az érvényesülésnek ez a módja szögesen szembenáll a tradicionális paraszti munkamorál önkizsákmányoló szorgalmával², amely erősíti a vállalkozásokkal szembeni idegenkedő, averzív magatartást a társadalmi környezet részéről.

A fentiek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a rendszerváltás utáni falusi vállalkozó kettős kihívás előtt áll. Egyrészt munkájában gyakorta számolnia kell a társadalmi környezet, a nyilvánosság kulturálisan kódolt – ám a napi tapasztalatok mentén folyamatosan racionalizált és újratermelt – sztereotip közömbösségével vagy ellenállásával.³ (kulturális feltétel). Másrészt elő kell teremtenie a vállalkozása működtetéséhez nélkülözhetetlen erőforrásokat, melynek során – alternatív források híján – éppen a társadalmi környezetére, szomszédi, rokoni, munkatársi, generációs, vallási stb. kapcsolataira van utalva. (strukturális feltétel).

Jelen írás keretében a gazdasági szervezetek elterjedésének strukturális meghatározói közül azokra az elemekre térünk ki, amelyek a vállalkozói sűrűség regionális eltéréseit a tulajdonszerkezet és a munkaszervezés társadalomtörténeti különbözőségeire vezetik vissza. A napjainkra jellemző társadalmi erőforrás-mintázatokkal azonban nem áll módunkban foglalkozni. Egyrészt mert az idézett survey-típusú vizsgálatokban a mintába került vállalkozók száma túlzottan alacsony ahhoz, hogy a kapcsolathálójuk szerkezetére vonatkozóan a teljes vállalkozói népességre nézve statisztikailag releváns megállapításokat

² Amely, tájainkon – Juhász Pál óta tudjuk – nemcsak a „protestáns ethosz”, hanem a „katolikus aszketizmus” része is.

³ Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem mindenütt jellemző. A haszonszerzésre irányuló vállalkozói magatartás elfogadottságában regionális különbségeket feltételezünk, melyek mögött vélhetően eltérő társadalomtörténeti sajátosságok húzódnak. Továbbá – kétség nem férhet hozzá – hogy a különféle működésű logikájú, profilú, munkaszervezésű stb. vállalkozásokhoz eltérő módon viszonyul a nyilvánosság. (Ezt a kérdést egyébként méltánytalanul elhanyagolta a szakirodalom).

fogalmazzunk meg.⁴ Másrészt – és ennek a későbbiekben empirikus nyomatékot is adunk – a kapcsolatokban rejlő erőforrások erőteljesen függenek a lokális társadalomszerkezeti sajátosságoktól, ami szinte lehetetlenné teszi a kérdés makroszintű közelítését.

A fentiek értelmében tehát két összefüggő témakör keretében foglalkozunk a falusi vállalkozások sűrűségének regionális eltéréseivel. Először bemutatjuk az 1990 után bejegyzett cégek regionális megoszlásait, majd a felvázoljuk az eltérések lehetséges társadalomtörténeti magyarázatait. (strukturális dimenzió) Ezt követően néhány – további empirikus ellenőrzésre szoruló – megállapítást fogalmazzunk meg a vállalkozások regionális sűrűsége és az ott élő népesség értékorientációjának összefüggéseiről. (kulturális dimenzió)

2. A vállalkozás-sűrűség regionális eltérései

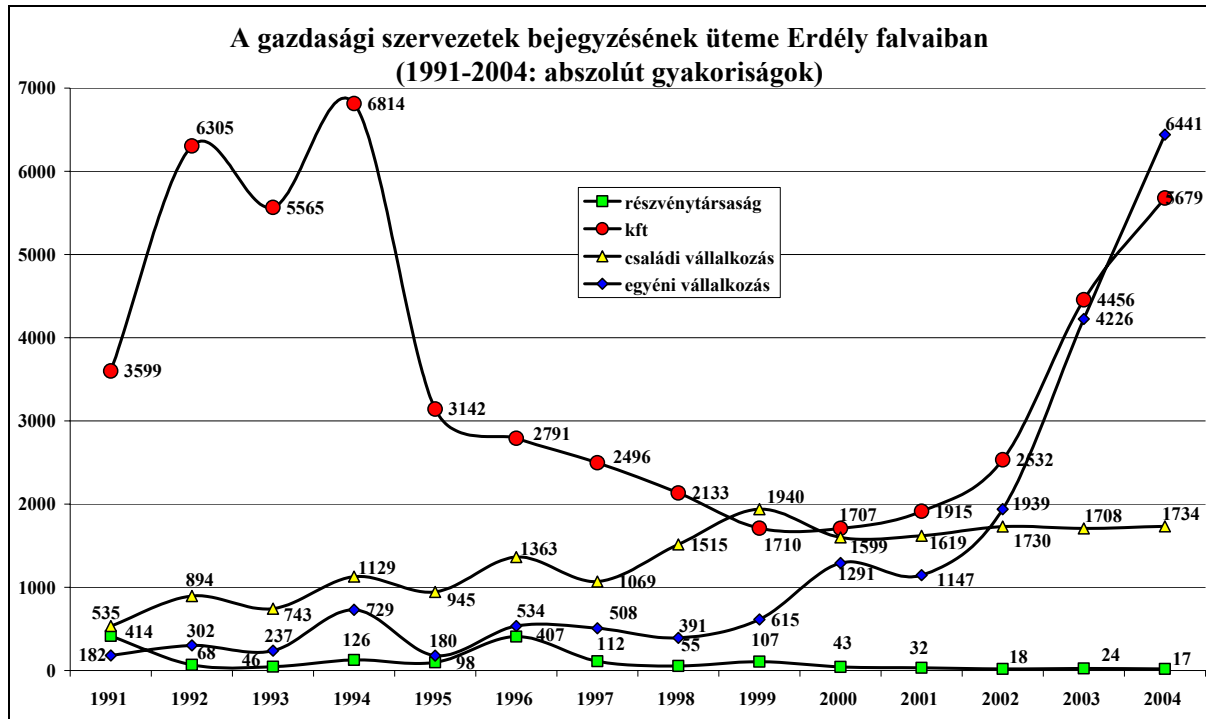
Az erdélyi megyék községeiben 2005 augusztusáig⁵ 103020 gazdasági szervezetet jegyeztek be. A bejegyzés időbeli trendjeit vizsgálva jól nyomon követhetőek a rendszerváltást utáni gazdasági átalakulás makroszintű sajátosságai. A kereskedelmi társaságok megjelenését lehetővé tevő 1990/31-es és a privatizációt szorgalmazó 1990/15-ös törvény megjelenését követően 1991-1995-ben erőteljesen elindult a vállalatok, kereskedelmi társaságok bejegyzése. A vállalkozások számának hirtelen növekedése a nagy- és középvállalatok privatizációja miatt ebben az időszakban ugyan még erőteljesen urbánus jellegű, ám falvakon is évente több, mint 7000 új gazdasági szervezetet hoztak létre. A vállalatok privatizációjának és az új cégek bejegyzésének üteme az 1995 és 2000 között a gazdasági recesszió miatt erőteljesen megtorpant (évi 4-5000-re csökken), majd 2001-től, a gazdaság lassú fellendülésével és a cégek bejegyzési procedúrájának megkönnyítésével kap új erőre, ezúttal azonban a falvakban hangsúlyosabb. (A 2004-ben alakult cégek száma a falvakon már eléri a 14000-et).

A bejegyzett cégek típus szerinti besorolása egyértelműen a korlátolt felelősségű társaságok dominanciáját mutatja (53 százalék), a bonyolultabb vállalatvezetés és a magasabb tőkeigény miatt inkább a nagyvállalatokra jellemző részvénytársasági forma a bejegyzett cégek csupán 1,5 százalékát teszi ki. Alaposabban megvizsgálva az ezzel kapcsolatos időbeli trendeket (1. ábra) kiderül, hogy a részvénytársaságok nagyobb részét a kilencvenes évek elején, a „kuponos” privatizáció első és második hullámában jegyezték be, tehát jelentős hányaduk esetében korábbi, állami tulajdonú nagyvállalatokról van szó. A kereskedelmi társaságok további formái nagyon kevésbé elterjedtek: betéti, részvényes betéti vagy közkereseti társaságok szinte kivételszámba mennek. A nem társasági gazdálkodási-kereskedelmi formák közül az egyéni vállalkozások a teljes vizsgált populáció 23 százalékát, a családi vállalkozások pedig 20 százalékát teszik ki. Ezek – jogi státusuknál fogva – egyértelműen kisvállalkozói formáknak, az ILO besorolása szerint pedig önfoglalkoztatóknak minősülnek (Scharle 2000). A szervezeti formák közül a sort a szövetkezetek zárják, számuk összességében alig haladja meg a hatszázat. Ezek többségét rögtön a rendszerváltást követően (1991-ben 223-at, 1992-ben 72-t) valamint a 2005-ben (113-at) jegyezték be.

⁴ Ezen túlmenően a társadalmi hálózatok vállalkozásalapításban felhasználható erőforrás-jellegével kapcsolatban érvényességi problémák is felmerülnek, hiszen olyan kérdőíves vizsgálatok másodelemzéséről van szó, melyekből hiányzik az ezzel kapcsolatos operacionalizált kérdésfeltevés

⁵ A vállalkozás-sűrűség regionális eltéréseire, a vállalkozásalapítás időbeli trendjeire, valamint a vállalkozások típusára vonatkozó megoszlások az Országos Kereskedelmi és Iparkamara online-adatbázisából származnak. (www.roleg.ro) 2005 augusztusa az adatbázis utolsó frissítésének időpontja.

1. ábra

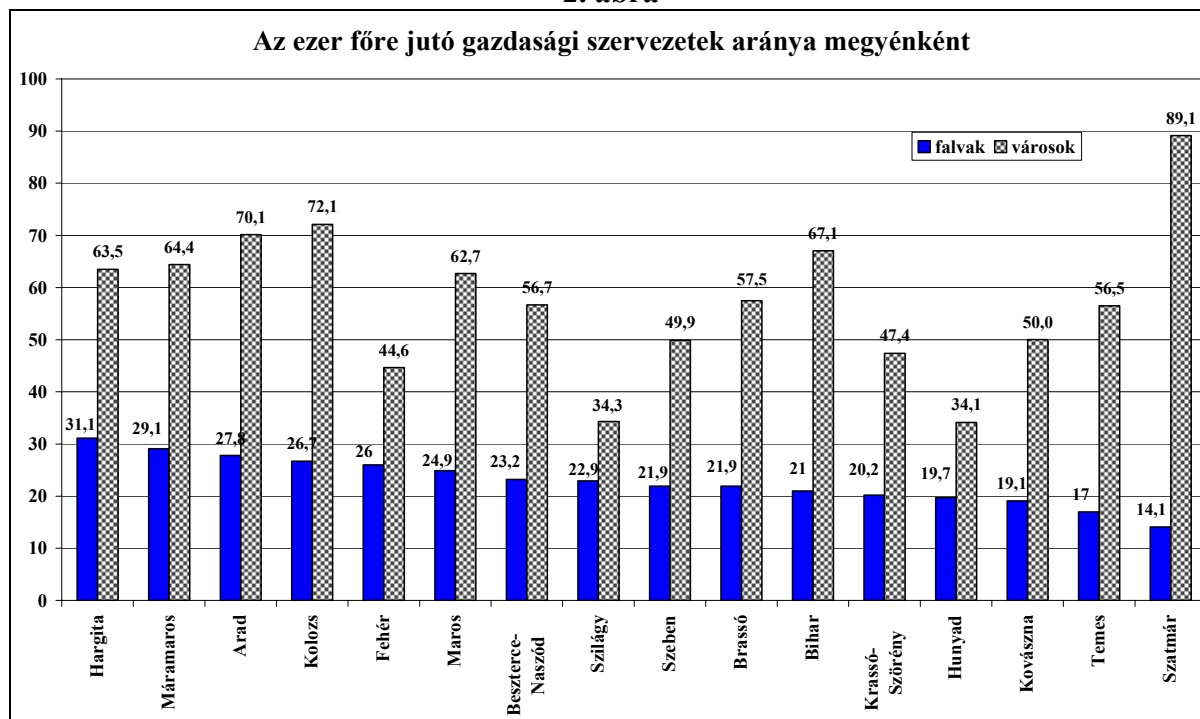
Az Országos Kereskedelmi és Iparkamara adatai alapján a falvakon bejegyzett cégek 30 százaléka szüntette be tevékenységét vagy esett a felszámolás törvényi hatálya alá.⁶ A felbomlásban leginkább érintett szervezeti formák közül a kevésbé népszerű kereskedelmi társaságok (betéti társaság, részvényes betéti társaság és közkereseti társaság) vezetnek a sort, 77 százalékos megszűnési aránnyal, őket követik a szövetkezetek (60 százalék) és a részvénytársaságok (52 százalék). A gazdasági szervezetek „fennmaradási valószínűsége” úgy tűnik, hogy a társulás mértékével fordítottan arányos, ennek megfelelően a KFT-k 37, a családi vállalkozások 24, az egyéni vállalkozások csupán 11 százaléka szüntette meg tevékenységét. A társulás mértéke mellett hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ez utóbbi formákra kevésbé vonatkozik az a pénzügyi, könyvelési és felügyeleti szigor, ami a kereskedelmi társaságok esetén gyakran felszámoláshoz, csődeljáráshoz vezet.

A vállalkozások elterjedésének vizsgálatában végül a megyei szintű adatokat hasonlítottuk össze. Az összevethetőség kedvéért a működő gazdasági szervezetek ezer főre jutó arányát tekintettük a vállalkozói aktivitás mércéjének (2. ábra). Eszerint a vállalkozások fajlagos sűrűsége a Hargita, Máramaros, Arad, Kolozs és Fehér megyékben a legnagyobb, itt az ezer főre jutó gazdasági szervezetek száma meghaladja a 25-öt, a sor végén pedig Szatmár,

⁶ Magyarországi elemzések a nem működő vállalkozások arányát 20 százalék körülire becsülik (ld. pl. Czákó-Kuczai-Lengyel-Vajda 1995). Azt azonban statisztikai adatgyűjtés útján becsülni sem lehet, hogy ezek közül mennyi a nem működő és mennyi a fiktív, azaz az „üres” vállalkozás, melyeket kizárólag "az előnykereső" tranzakciók lebonyolítása céljából hoztak létre. Ehhez az informális gazdaság alaposabb, több módszert párhuzamosan alkalmazó elemzésére lenne szükség. (A vonatkozó módszerekről lásd Sik 1996).

Temes, Kovászna és Hunyad megyéket találjuk, ahol száz lakosra kevesebb, mint 2 működő vállalkozás jut.

2. ábra

A fenti adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a régiók gazdasági fejlettségével egyértelműen a városokra jellemző vállalkozói aktivitás mutat összefüggést, a rurális térségek jelentősége ebben a tekintetben lényegesen alacsonyabb. A nagyobb GDP-hozzájárulással jellemezhető határmenti (Arad, Temes, Bihar, Szatmár) és Közép-Erdélyi (Kolozs és Maros) megyék falvaiban a vállalkozói potenciált illetően igen nagy a szóródás. Az a feltételezés tehát, miszerint a fejlettebb nagyvárosi térségek ösztönzőleg hatnának a környező – tágabban értelmezett – rurális térségek vállalkozói aktivitására, Erdély egészére vonatkozóan nem érvényes. Ennek legszembetűnőbb példája Temes és Szatmár megye, ahol a vállalkozás-sűrűség tekintetében igen nagy a falu-város különbség.

Korábbi nyugat-európai és magyarországi megfigyelések (Keeble – Wever 1986, Leveleki 2002) hívták fel a figyelmet arra, hogy egyes nagyvárosi ipari térségek leépülése ösztönzőleg hathat a környék cégalapítási készségére. A fenti adatsorok fényében az erdélyi falvakra általában ez a hipotézis sem érvényes, bár kétségtelen, hogy helyenként a nagyvállalatok megszűnését követő tömeges munkanélküliség kényszervállalkozások tömegét indította el. A nagyobb ipari térségként jellemezhető Hunyad, Temes és Szatmár megyékben valóban messze átlag feletti a megszűnési arányok, ami a bomlásra hajlamosabb kényszervállalkozások magasabb arányát feltételezi.

3. A vállalkozás-sűrűség regionális eltéréseinek lehetséges magyarázatai

A fentiekből jól látszik, hogy a vállalkozások sűrűségének területi különbségei Erdély falvaiban nem magyarázhatók pusztán a gazdasági fejlettségben megmutatkozó különbségekkel. Hasonló megállapításokat fogalmazhatunk meg a megyék tágabban

értelmezett fejlettsége és a falvakon regisztrált vállalkozói aktivitás összefüggéseiről is. A Sandu által használt fejlettségi dimenziók⁷ (humán tőke, infrastrukturális fejlettség, munkaerő kihasználtsága stb.) úgy tűnik városon jobb előrejelzői a vállalkozások, vállalatok elterjedésének, mint falun, másként szólva a standardizált makroszintű mutatók magyarázóereje a vállalkozások elterjedésének magyarázatában a falvak esetében kisebb, mint városon. Ez a maga során azt a korábbi hipotézisünket erősíti, hogy a vállalkozások elterjedését és általában véve a gazdaság fejlettségét falvakon jobban meghatározzák az egyes térségekre jellemző társadalmi és kulturális erőforrások, általában véve pedig a gazdasági folyamatok mélyebb társadalmi beágyazottságáról beszélhetünk.

A *társadalmi jellegű determinánsok* makroszintű érvényességével kapcsolatban sem árt azonban körültekintőnek lenni. A megyei adatsorokból az látszik, hogy a falvakra jellemző vállalkozói aktivitás néprajzi térségeken belül is jelentősen differenciált. A falusi vállalkozások sűrűsége alapján például a mezőségi vagy a székelyföldi megyék nem kerülnek azonos klaszterbe. A listavezető Hargita és Máramaros példájából kiindulva azonban nem zárjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a szocialista időszakot megelőző, sőt, a rendies viszonyokig visszamenő gazdaságszervezési mintázatok regionális eltérései befolyással lennének a rendszerváltás utáni vállalkozói aktivitásra.⁸ Bár megfelelő vizsgálatok híján ezek a megfigyelések hipotézisértékűek maradnak, érdemes részletesebben szólni róluk.

3.1. Strukturalista szempontú magyarázatok a vállalkozássűrűség regionális eltéréseinek magyarázatában

A szakirodalomban számos olyan hipotézissel találkozunk, amelyek a vállalkozói sűrűség regionális eltéréseit a *tulajdonszerkezet és a munkaszervezés társadalomtörténeti különbözőségeire* vezetik vissza. Simonyi (idézi Kopasz 2005) például – olaszországi példákra utalva – a részesbérlet hosszú ideig fennmaradó intézményével magyarázza az alacsonyabb vállalkozói kedvet, Szelényi (1992) megszakított polgárosodás-elmélete a két világháború közötti időszak középbirtokosainak leszármazottait tartja a második gazdaság főszereplőinek, Kopasz (2005) szerint pedig a kisbirtokok népességre vetített száma mutat pozitív kapcsolatot a vállalkozói potenciállal stb. Ezeket a tényezőket a tanulmány elején rögzített definíciónk értelmében a vállalkozói aktivitás *strukturális feltételei* közé soroltuk.

Erdélyi terepen a vállalkozás-sűrűség regionális eltéréseinek társadalomtörténeti szempontú magyarázataival kapcsolatban az alábbi tényezők lehetnek relevánsak:

1. a történetileg jellemző *birtokszerkezet* regionális eltérései: a kis- és középbirtokok átlagon felüli területi aránya (vagy a kis- és középbirtokok népességre vetített nagyobb száma) mellett magasabb önállósodási tendenciákat feltételezhetünk.

2. Első látásra plauzibilisnak tűnhet az az érvelés, miszerint a birtok *kollektív művelése* mellett alacsonyabb önálló kezdeményezőkézség feltételezhető. Ez két oldalról is vizsgálható:

a) A *közbirtok* (közirtokossági és községi földek) településenkénti arányának eltérései befolyásolhatják az önállósodási kedvet. A fenti összefüggés iránya azért

⁷ A mutatót az alábbi változók faktorszakjaiból hozta létre: humán tőke fejlettsége, ivóvízzel való ellátottság infrastruktúrája, a munkaerő kihasználtsága, a háztartások anyagi tőkéje, az iskolai szolgáltatások fejlettsége, idősök aránya a megye lakosságában (Sandu 1998:184).

⁸ Egyed Ákos szerint (1981) az ezen a területeken található korábbi székekben a legmagasabb a szabad rendűek aránya, amely pozitív befolyással lehet az önállósodásra. Lásd az ezzel kapcsolatos 2. hipotézist.

nem egyértelmű, mert nagyobb közbirtok tőkeigényesebb beruházásokat is lehetővé tesz, vagy vonz (pl. nagyobb erdőterületek mellett fűrészüzemek, fuvarvállalatok létrejötte a századforduló környékén), ami termékspecializáció és az autarch szükségelken felüli termelés révén a piaci csere és kapitalizálódás irányába mutat.

A kérdés természetesen szorosan összefügg a természeti erőforrások regionális eltéréseivel (a közbirtokosság intézménye ugyanis ott a legelterjedtebb, ahol jelentős erdőterületek húzódnak), és ezáltal a termelés-specializációval, amivel, mint lehetséges alternatív magyarázattal számolnunk kell. (lásd 4. b. pont)

b) Az egykori *ugarterület* relatív nagyságának – mint a kollektív gazdálkodás másik mutatójának – bevonása a modellbe tovább árnyalja a kérdést. Megfigyeléseink alapján ez a szempont várhatóan a feltételezettel éppen ellentétes kapcsolatot valószínűsít: a Székelyföldön például (Egyed 1981) Marosszéktől kelet fele haladva egyre nagyobb az egykori ugar-terület, ugyanakkor egyre sűrűbbek a mai vállalkozások. A magyarázat mögött (szupresszorhatásként) vélhetően egy másik tényező munkál: az ugar terület ott kiterjedtebb, ahol a feudalizmusban magasabb volt a szabad rendűek aránya (szabad paraszti falvak, határőrfalvak, libertinus, kispap-falvak stb).

3. A fentiek alapján szükségesnek látjuk tehát a falvak korábbi (feudalizmus kori, 1848 előtti) *rendi státusát* is megvizsgálni. (Egyed, 1981) A magyarázathoz kapcsolódó hipotézis feltételezi, hogy a szabad és vegyes falvakban (ahol a lakosság nagyobb része tulajdonosa és egyben birtokosa is volt az általa művelt földterületnek) mélyebbek az önállóságra való törekvés kulturális gyökerei mint azokban a falvakban, ahol dominánsan feudális tulajdonviszonyok a jellemzők. A mutatónk tovább finomítható amennyiben azt nézzük meg, hogy a jobbágyok-zsellérek községbeli aránya és a mai vállalkozások elterjedtsége között van-e kapcsolat.

A mindezek alapján hajlunk azt feltételezni, hogy amennyiben a történeti érvek számottevően hozzájárulnak a vállalkozás-sűrűség eltéréseinek magyarázatához, akkor ezt alapvetően a rendi státus és az iparosodás kezdetén kialakuló regionális specializáció eltérései magyarázzák. A rendi státussal kapcsolatos hipotézisünket a 3. pontban foglaltuk össze, a regionális specializáció empirikus mérhetősége a következőképpen írató le.

4. Mivel az első világháborút megelőző időszakban Erdély falvai még erőteljesen agrárjellegűek, úgy véljük, hogy a regionális specializációt a nem mezőgazdasági jellegű vállalkozások korabeli arányával jól közelíthetnénk. A működő vállalkozások száma ugyanakkor per definitionem az önállósodás mutatója az adott időszakra vonatkozóan. Emögött tehát tulajdonképpen két hipotézis rejlik:

a) A nyilvántartott egykori vállalkozások száma de facto a *vállalkozói tradíció* jelenlétének vagy hiányának mértékét jelenthetné. Ott feltételezünk nagyobb vállalkozói hajlamot, ahol korábban is sűrűbben önállósodtak az egyének, családok. Ez a megszakított polgárosodás elmélet klasszikus hipotézise.

b) A nem mezőgazdasági önálló átlagon felüli arányát a *specializáció* mutatójának tekintjük. (Átlagon felüli arányt mondunk, hiszen a tradicionális kisipar képviselői a maguk sokszínűségében feltehetően mindenütt jelen vannak: szűcs, szabó, cipész, kovács stb.). Az ezzel kapcsolatos feltételezésünk úgy szól, hogy a korábban specializálódott falvakban a mai vállalkozások fajlagos sűrűsége magasabb.

5. A vállalkozássűrűség regionális eltéréseit egyéb – a fentiekhez hasonló – társadalomtörténeti sajátosságokat is magyarázhatják. Megfontolandó például a vállalkozói hajlam eltéréseinek vizsgálata a *telepes vs. cselédfalvak* vonatkozásában, amelyre egy partikuláris eset kapcsán Magyarországon Kuczi (2000) hívta fel a figyelmet.

A vállalkozások mai elterjedtségének történeti magyarázata az erdélyi falvak vonatkozásában – azon túlmenően, hogy ilyen típusú elemzés még nem készül Romániában – amiatt is érdekes, mert egy olyan terepen vizsgálódunk, ahol a közép-kelet európai szocialista államok többségével szemben nem létezett intézményesen megtúrt második gazdaság, amely a kontinuitás-elmélet szerint a vállalkozói kedv ében tartásában kiemelt szerepet játszhatott volna. Bár a szocialista tervgazdaság egyes intézményeinek munkaszervezési gyakorlatában helyel-közzel fellelhetők olyan elemek, amelyek kétségkívül hozzájárultak bizonyos típusú vállalkozói készségek és tudás fejlesztéséhez vagy konzerválásához, ezeket azonban mindvégig diszfunkcionális elemekként kezelték, jelenlétük leplezendő volt, emiatt nem állhattak össze olyan működő és legitim intézményes formává, mint például Magyarországon a háztájítás vagy a gazdasági munkaközösségek rendszere. Amennyiben a felsorolt, a szocializmus előtti időszakra vonatkozó történeti szempontjaink haszontalannak bizonyulnának a vállalkozói potenciál mai eltéréseinek a magyarázatában, akkor biztosan állíthatjuk, hogy a letűnt kommunizmusnak sikerült gyökeresen átszerveznie a rendszerváltás utáni gazdasági intézményrendszer társadalmi alapjait.

Bár a fenti összefüggések alaposabb vizsgálata nélkül nem beszélhetünk érdemben a kérdésről, vannak arra utaló jelek, hogy strukturális értelemben vett kontinuitásról árnyaltan kell értekeznünk. Ezzel kapcsolatban beszédesek például azok az adatsorok, amelyek a vállalkozók és potenciális vállalkozók társadalmi hátterére vonatkoznak.⁹ Egyértelműen kimutatható például, hogy a vállalkozói szektor mai főszereplői között nem annyira a szocializmus előtti önálló leszármazottait, hanem inkább az elmúlt évtizedekben kedvezőbb társadalmi pozícióba került rétegek képviselőit találjuk. Az ezzel kapcsolatos regressziós útmodellünk azt mutatja, hogy a szerzett társadalmi pozíció erősebben befolyásolja a vállalkozóvá válást, mint az önálló felmenő.

Az egyéni szempontú elemzések alapján természetesen nem következtethetünk meggyőző érvényességgel a vállalkozás-sűrűség település- vagy régiószintű eltéréseinek magyarázataira. Kuczi (1996) például – a Szelényi-féle megszakított polgárosodás elmélet kapcsán – felhívja a figyelmet arra, hogy a vállalkozói értékrend és habitus áthagyományozása nem annyira a családi, mint inkább a közösségi szocializáció eredménye. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik Kopasz (2005) is amikor arról beszél, hogy a vállalkozói kultúra nemzedékről nemzedékre való áthagyományozása nem feltétlenül a család keretein belül, hanem nagyobb közösségek – a települések – szintjén megy végbe. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy ezekben az érvelésekben nem annyira a tárgyalt társadalomtörténeti eredetű strukturális tényezők (birtokszerkezet, rendi jelleg stb.), hanem a vállalkozással

⁹ A vállalkozók társadalmi hátterére és a vállalkozói hajlandóságra vonatkozóan a „Közélet és közérzet - 2004” c. szociológiai felmérés tartalmaz adatokat. Ez a vizsgálat az erdélyi magyar népességre nem, kor és területi eloszlás szerint reprezentatív. Mintanagyság: 1011 fő.

kapcsolatos kulturális hagyomány kérdése a központi elem. A strukturális tényezők befolyását illetően a hiányzó adatsorok miatt a megfogalmazott hipotézisek szintjén maradunk, a kulturális hagyomány kérdését azonban korábbi elemzéseink fényében alaposabban megvizsgálhatjuk.

3.2. Kulturalista szempontú érvek a vállalkozássűrűség eltéréseinek magyarázatában

Kulturalista szempontú vizsgálatunk elméleti alapjait azok a korábbi szociológiai és antropológiai elemzések jelentik, amelyek egy régió vagy település vállalkozói aktivitásának és gazdasági fejlődésének magyarázatában annak mélyebb kulturális beágyazottságára hívják fel a figyelmet. (Berger 1998, Granovetter 1995, Portes 1998, Portes-Sensenbrenner 1998) Észert a gazdasági cselekvéseket és a gazdaság különféle intézményeinek működését erőteljesen befolyásolja az a társadalmi-kulturális környezet, amely a racionális kalkuláción túlmenően meghatározza ezeknek a cselekvéseknek a normatív környezetét. A vállalkozás kultúraelméleteként ismert irányzat szerint tehát a vállalkozói magatartás elterjedése csak a társadalmi környezet kulturális mintáinak összefüggéseibe helyezve érthető meg. Ebben az értelmezésben a piaci gazdaságok kialakulását és fejlődését egy lassú társadalmi és kulturális átalakulás előzi amelynek során a kialakult normák és diszpozíciók rendszere nemcsak egyszeri előfeltételét jelenti a piacorientált gazdasági viselkedés kialakulásának, hanem egy olyan dinamikus keretként értelmezhető, melynek „sajátos értékrendje, beállítódásai, bizalmi viszonyai versenyképes új intézményi megoldások, technikai eljárások, termékek stb. létrehozását teszik lehetővé” (Kuczi 1998: 154.)

Vizsgálatunk szempontjából lényegesebbek azok az elemzések, amelyek a társadalmi környezet jóváhagyásának kérdését vizsgálják a vállalkozások megjelenése és sikeres működtetése szempontjából. A vállalkozások legitimitását hangsúlyozó álláspontok a vállalkozások kibontakozását elősegítő „klímát”, a „kedvező légkört” (Gerschenkron 1984), sajátos szerepelvárások, értékek és normák jelentőségét (Parsons-Smelser 1956) nélkülözhetetlennek tartják a vállalkozói kultúra meggyökeresedésének magyarázatában.

Az erdélyi falvak esetében a vállalkozás-sűrűség és a társadalmi értékrend összefüggéseinek vizsgálatára két empirikus fogódzónk van. Először azt vizsgáltuk meg, hogy az eltérő vállalkozói aktivitással jellemezhető megyék általános értékrend-konstellációjában vannak-e olyan különbségek, amelyek ezeket az eltéréseket érdemben magyarázzák.¹⁰ A faktorelemzés szerény eredménnyel járt: egyedül a legalacsonyabb vállalkozói aktivitással jellemezhető megyék lakosainak érték-konstellációja mutat számottevő eltérést a többi klaszterétől. Ebben a csoportban úgy tűnik, hogy a vállalkozói magatartás kialakulásáért leginkább

¹⁰ A falusi vállalkozások megyei szintű sűrűségének megfelelően a 16 megyéből 4 kvartilis csoportot hoztunk létre, ahol az első a legnagyobb, a negyedik pedig a legalacsonyabb vállalkozói aktivitással jellemezhető megyéket foglalja magában. Az értékorientációk vizsgálatában a „Társadalmi kapcsolatháló és nemzeti identitásminták Erdélyben” c., 2000-ben lezajlott szociológiai vizsgálat módosított Rokeach tesztjét használtuk fel. Mintanagyság: 1756 fő. A kutatást a Max Weber Társadalomkutató Központ végezte, Veres Valér vezetésével. Köszönettel tartozunk neki, hogy a szóban forgó adatokat önzetlenül a rendelkezésünkre bocsátotta.

„felelős” érték-opciók (a vezetéshez, önálló döntéshez való jog, hatalom, a kreativitás, változatos, érdekes élet,) nem rendeződnek egy faktorba, nem képeznek kitapintható egységet. Ezzel szemben a magas vállalkozói sűrűséggel jellemezhető megyékben domináns érték-konstellációt alkotnak¹¹. Ez azt jelenti, hogy ezekben a megyékben a lakosság jelentős hányadának esetében az értékopciók a vállalkozói magatartás ösztönzése szempontjából szerencsésen rendeződnek: a kreativitás, a változatossággal szembeni nyitottság összekapcsolódik a személyi autonómiára való törekvéssel.¹² Bár az okfejtés plauzibilis és az eredmények valóban szignifikáns eltéréseket takarnak, ez a magyarázat – célzott nagyobb mintás vizsgálatok mentén – további ellenőrzésre szorul.

Annál is inkább, mert a vállalkozói magatartás társadalmi elfogadottságával kapcsolatos kérdéscsoportunk esetében ehhez mérhető regionális eltérésekről nem adhatunk számot. A 2004 decemberében végzett vizsgálatunkban¹³ a vállalkozókkal kapcsolatos társadalmi toleranciára kérdeztünk rá. (1. táblázat).

*1. táblázat A vállalkozókkal szembeni attitűdök, a vállalkozói aktivitás szerint elkülönített megye-
klaszterek szerint*

	1. csoport	2. csoport	3. csoport	4. csoport	Teljes népesség
1. Talpraesett, bátor emberek	94,1	92,1	90,7	89,6	91,8
2. Nem tudják, mibe kezdtek	46,0	46,8	49,0	54,4	49,3
3. A munkanélküliség elől menekültek	61,7	69,7	66,7	67,3	65,5
4. Korábbi pozíciójukat aknázzák ki	61,7	69,7	66,7	67,3	65,5
5. Ügyeskedők, akik mindig megtalálják a törvény kiskapuit	77,7	85,2	83,8	82,2	81,3
6. Gazemberek, akik másokat becsapnak	42,3	55,6	52,0	50,4	48,6
1. Hargita, Máramaros, Arad, Kolozs					
2. Fehér, Maros, Beszterce-Naszód, Szilágy					
3. Brassó, Bihar ¹⁴					
4. Hunyad, Kovászna, Temes, Szatmár					

Az adatsorokból az látszik, hogy bár a negatív attitűdök általában az alacsonyabb, a pozitívak pedig a magasabb vállalkozói aktivitással jellemezhető megyék lakosaira jellemző, ezek az eltérések statisztikailag nem szignifikánsak, belül esnek azon a hibahatáron, amelyet a véletlenszerű mintavétel tökéletlensége magyarázhat. A vállalkozásokkal kapcsolatos attitűdökkel kapcsolatban nem mutathatók ki az előbbihez mérhető regionális különbségek. A vállalkozások kibontakozását elősegítő társadalmi légkör makroléptékben tehát Erdély-szerre egységesnek mondható, ebben az értelemben tehát nem magyarázza a vállalkozások fajlagos sűrűségének regionális eltéréseit.

¹¹ Az első két csoportban ez a faktor az összvariancia több, mint 25 százalékát magyarázza.

¹² A probléma természetesen személyiségelméleti paradigmában tárgyalható: ez az értékprofil Schumpeter (1982) innovátor vállalkozóját juttatja eszünkbe, az elemzési szituáció pedig a Magnusson-féle (idézi Chell-Haworth-Brearley 1991) interakcionista elmélet szempontjait tükrözi. Eszerint a vállalkozók magatartását a személyiségjegyek és a társadalmi kontextus által meghatározott szituatív tényezők interakciója formálja.

¹³ Itt a „Közélet és közérzet” c. kutatásról van szó, lásd előbb.

¹⁴ Szeben és Krassó-Szörény megye a magyarok alacsonyabb aránya miatt nem került a mintába.

4. Összefoglalás, további kutatási irányok

Írásunkban a vállalkozói potenciál területi eltéréseivel foglalkoztunk Erdély rurális térségeiben. Ezzel kapcsolatban az alábbi fontosabb következtetéseket fogalmazhatjuk meg:

- A gazdasági szervezetek bejegyzésének időbeli trendjeit vizsgálva jól nyomon követhetőek a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás makroszintű trendjei: a falusi székhelyű vállalkozásokat nagyobb hullámban a privatizáció első szakaszában és a 2000-es évek enyhe gazdasági fellendülését követően hozták létre.

- A megyei szintű adatsorokból kiderül, hogy a vállalkozások sűrűségének területi különbségei Erdély falvaiban nem magyarázhatók pusztán a gazdasági fejlettségben mutatkozó különbségekkel. A teljes erdélyi térségre vonatkozóan azok a hipotézisek sem nyertek maradéktalan igazolást, miszerint a nagyobb városok és ipari centrumok tágabb rurális körzetében erőteljesebb lenne a vállalkozói aktivitás. Ezek a megfigyelések arra hívják fel a figyelmet, hogy a falvak esetében a vállalkozói hajlam magyarázatában a társadalmi tényezők szerepe hangsúlyosabb, tágabb értelemben pedig a gazdasági folyamatok mélyebb társadalmi beágyazottságáról beszélhetünk.

- A fentiek értelmében ezek után a vállalkozás-sűrűség eltéréseit társadalomtörténeti sajátosságokkal (strukturális dimenzió) és a vállalkozói magatartást szabályozó kulturális- normatív környezet jellemzőivel (kulturális dimenzió) kíséreltük magyarázni. A strukturális elemek szintjén – megfelelő adatok híján – csak hipotéziseket foglalmaztunk meg, a kulturalista szempontú magyarázatainkkal kapcsolatban pedig részleges, további ellenőrzésre szoruló következtetésekre jutottunk. Eszerint a magasabb vállalkozói aktivitással jellemző megye-klaszterek lakosságára nagyobb mértékben jellemző a vállalkozói magatartást ösztönző értékrend-konstelláció, amely alapvetően az erőteljesebb autonómiára való törekvéssel és a kreativitásra, innovatív magatartásra való fokozottabb hajlammal jellemezhető. A vállalkozókkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák tekintetében ehhez hasonló regionális különbségeket nem regisztráltunk.

Elemzésünk lényegi következtetése az, hogy a rurális térségek vállalkozói aktivitásának magyarázatában a megyei szintű makro-elemzések információ-hozadéka meglehetősen alacsony. Úgy tűnik, hogy a makro-jellegű, statisztikai elemzésen alapuló vizsgálatokban minimum a kisebb régiók vagy települések szintjére kell lemenni. Korábbi empirikus tapasztalataink¹⁵ azt mutatják azonban, hogy a vállalkozói hajlam regionális eltéréseinek szociológiai szempontú megértéséhez gyakorta ez sem elég. Számos olyan településről tudunk, ahol a statisztikák alapján a vállalkozói hajlandóság értéke kiugróan magas a regionális átlaghoz és a környező községekhez képest, amelyet azonban nem magyaráz kielégítően sem a komparatív előnyök közgazdaságtani modellje, sem a gazdasági és természeti erőforrások területi eloszlásának egyenetlenségei.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban lásd Csata 2005, ahol a szerző a vállalkozás-sűrűség településszintű eltéréseit vizsgálja a Székelyföld falvaiban.

Ezzel kapcsolatban Kiss Déneshez (2005) csatlakozva úgy gondoljuk, hogy a falusi lakóhely társadalmi relevanciája még nagyon erős és hogy az erdélyi falvak hagyományos rétegzettsége a nyugati országokénál kevésbé bomlott fel. Ez azt jelenti, hogy az erdélyi falvakban a Kuczi (1996) által használt dimenziók (a múltban kialakult értékek, család és rokonság, a lokálitás stb.) a vállalkozások létrehozásában haszonnal igénybe vett társadalmi erőforrások egy jobb közelítését adják. Mivel ezekre a lokális sokszínűség jellemző, nehéz az így definiált társadalmi tőkének egy egységes „proxyját” kidolgozni, ami a maga során a makroszemponitú elemzések korlátaira hívja fel a figyelmet a társadalmi tőke és a vállalkozói aktivitás összefüggéseinek vizsgálatában. Minél szegmentáltabb tehát a falusi társadalom, minél zártabbak az egyes falusi horizontok, minél inkább elhatárolódnak falvanként a társadalmi lehetőségek, a lokálitásnak annál lényegesebb szerepe van az önállósodás társadalmi feltételeinek a megteremtésében. Annál kevésbé lehet tehát a vizsgálatunk tárgyát képező társadalmi eredetű tényezőket egységes szempontrendszer alapján lokalizálni és szerepüket kvantifikálni a vállalkozói hajlam magyarázatában. A helyhez kötöttebb létmód, a falusi lakóhely nagyobb társadalmi relevanciája az erdélyi falvak esetében arra ösztönöz bennünket, hogy a kisvállalkozások elterjedésében olyan egyedi megoldásokat kutassunk fel és jellemezzünk, amelyek modellértékűnek tekinthetők abban a vonatkozásban ahogyan a különféle – javarészt lokális eredetű – társadalmi erőforrásokat sikeresen az önállósodás szolgálatába állították. Elsősorban olyan, eredetileg nem gazdasági célzattal létrejött szervezeti formákat, hálózatokat kell megvizsgálnunk, amelyek keretében vagy közvetítésével hatékony gazdasági együttműködés indult el a rendszerváltás után.

Könyvészet

Polányi Károly: A gazdaság, mint intézményesített folyamat. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Aula kiadó, Bp. 1994. 37-48.

Csata Zsombor: A vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározottsága a Székelyföld falvaiban. In: Erdélyi Társadalom, 2005/2.

Sandu, Dumitru: Spațiul social al tranziției. Polirom kiadó, Iași, 1998

Szántó Zoltán A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. In: Szociológiai Szemle, 1994/3. 141-145.

Czakó Ágnes – Kuczi Tibor – Lengyel György – Vajda Ágnes: A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes éveke elején. In: Közgazdasági Szemle, 1995/XLII/4. 399-419.

Kuczi Tibor: A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. In: Századvég, 1996 nyár.

Kuczi Tibor: Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Bp., 2000.

Tóth Lilla: A siker és a bizalom egy nagyközség vállalkozói körében. Ph.D. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Bp. 2003.

Scharle Ágota: Önfoglalkoztatás, munkanélküliség és családi kisvállalkozások Magyarországon. In: Közgazdasági Szemle, 2000 (XLVII.), március. 250–274.

Sik Endre: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt szocialista átalakulás során különösen. In: Rejtőzködő jelen. Hirschler Rezső Egyesület, Bp., 1996. 244-294.

Keeble, D. – Wever, E. (szerk.): New Firms and Regional Development in Europe. Croom Helm, London-Sydney-Dover-New Hampshire. 1986.

Leveleki Magdolna: Az iparosodottság és a kisvállalkozói sűrűség néhány összefüggése. In: Századvég, 2002/3.

Kopasz Marianna: Történeti-kulturális és társadalmi tényezők szerepe a vállalkozói potenciál területi különbségeinek alakulásában Magyarországon. PhD Értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Bp., 2005.

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981.

Brigitte, Berger: A modern vállalkozás kultúrája. In: Replika, 1998/3

Granovetter, Mark: The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs. In: Portes Alejandro (szerk.): Economic Sociology of Immigration. Essays on Network, Ethnicity and Entrepreneurship. Russell Sage Foundation, New York. 1995. 128-162.

Portes, Alejandro: Social capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. In: Annual Review of Sociology, 1998/24. 1-24.

Portes, Alejandro – Sensenbrenner Julia: Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula, Bp. 1998.

Kuczi Tibor: Vállalkozói kultúrák – az életutak finalitása. In: Replika, 1998/3. 157-170.

Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Gondolat, Bp. 1984.

Parsons, Talcott – Smelser Neil, J: Economy and Society. Oxford University Press. 1956.

Schumpeter, Joseph: A vállalkozó. In Lengyel György (szerk.) A vállalkozó. Szociológiai Füzetek. 28. szám. 1982. 29–58.

Chell E. – Haworth J. – Brearley S.: The Entrepreneurial Personality. Concepts, Cases and Categories. Routledge, London and New York. 1991.

Kiss Dénes: Erdélyi reflexiók az új magyar falu kapcsán. In: Erdélyi Társadalom, 2005/2.